

Dubravko Bačić

Sveučilište u Zagrebu
Arhitektonski fakultet
HR - 10000 Zagreb, Kačićeva 26

Prethodno priopćenje • Preliminary Communication
UDK • UDC 72-05:72.036:728.22(497.5)

Znanstvena klasifikacija • Scientific Classification

Područje: Tehničke znanosti • Section: Technical Sciences

Polje: Arhitektura i urbanizam • Field: Architecture and Urban Planning

Grane • Branches: 2.01.01 arhitektonsko projektiranje • Architectural Designing
2.01.04 razvoj arhitekture • Architectural Development

Manuskript primljen • Manuscript Received: 12.05.1999.

Članak prihvaćen • Article Accepted: 15.06.1999.

Prolegomena za opus arhitekta Stanka Fabrisa

Višestambena zgrada u Ul. grada Vukovara 52 u Zagrebu

Prolegomenon for the Opus of Architect Stanko Fabris

Block of Flats in 52 Ulica grada Vukovara in Zagreb

Ključne riječi • Key words

Stanko Fabris
suvrem. hrvatska arh.
višestambene zgrade
Zagreb

Stanko Fabris
contemporary Croat. arch.
blocks of flats
Zagreb

Sažetak • Abstract

U kontekstu hrvatske arhitekture nakon 1945. g. u članku se sintezno prikazuju opus arhitekta Stanka Fabrisa (1909-1997). S naglaskom na arhitekturi stanovanja, autor naznačuje moguće izvore i smjerove budućih istraživanja. Analizom amblematske višestambene zgrade u Ulici grada Vukovara 52 u Zagrebu (1956-1960) potvrđuje se Fabrisova često osporavana i zanemarivana autorska osobnost te dostignuća hrvatske poslijeratne arhitekture.

The article presents the work of architect Stanko Fabris (1909-1997) in the context of Croatian architecture after 1945. Emphasis is laid on his residential architecture and possible sources and areas of future research are indicated. It analyses his block of flats in 52 Ulica grada Vukovara in Zagreb (1956-60) and confirms that Fabris's work was often challenged and disregarded, despite his meaning in Croatian post-war architecture.

* Tekst se temelji na rezultatima istraživanja provedenih prigodom izrade ispitnog referata za kolegij *Stambene zgrade III*, prof. arh. Branka Kincla, pa je razumljiva stanovita inklinacija članka prema stambenoj arhitekturi.

* The text is based on research work carried out for an examination paper on the subject *Residential Buildings III*, under Professor Branko Kincl, which explains its inclination towards residential architecture.

O Fabrisovoj kući u Ul. grada Vukovara 52, u Zagrebu:

"Kad bi barem i drugi ovako gradili!" (arh. A. Ulrich)

"Kurtizana!" (arh. V. Turina)

1 Stipetić, 1974:19.

2 O važnosti i kompleksnosti problema govore brojni napisi u tadašnjoj stručnoj publicistici (izbor) – u "Čovjeku i prostoru": *Pravo na stan*, 1, 1954; *Gradnja stanova i kritika*, 3, 1954; *O stambenom problemu*, 6, 1954; J. Finci, *O stambenom problemu*, 11, 1954; M. Cepić, *Stan*, 16, 1954; B. Tušek, *Edinburški kongres i izgradnja stanova*, 20, 1954; T. Klemenčić, *Izgradnja stanova kao ekonomsko i tehničko pitanje*, 22, 1955; K. Kovačić, *Stan i kritika*, 23, 1955; M. Višthalbi, *Jeftina stambena izgradnja kroz standardizaciju*, 32, 1955; R. Mišević, *Stambeni problemi*, 33, 1955; D. Venturini, *Može li stambena zadruga riješiti stambeni problem*, 40, 1955; B. Petrović, *Jeftini stanovi*, 41-42, 1955; *Površina stana* (diskusija), 49, 1956; B. Teodorović, *Najmanja vina stambenih prostora*, 49, 1956; A. Mutnjaković, *Financiranje stambene izgradnje*, 50, 1956; V. Leskovar, *Sistemi izgradnje stambenih zgrada*, 50, 1956; S. Sevnik, *Gradnja stanova i građevinski materijal*, 50, 1956; B. Petrović, *Zemljišni elementi stambene izgradnje*, 51, 1956; Đ. Rodić, *Kreditiranje i financiranje stambene izgradnje*, 55, 1956; B. Petrović, *Stambena izgradnja u Splitu - kakvu izgradnju trebamo*, 61, 1957; M. Despot, *Na putovima racionalizacije stambene izgradnje*, 63, 1957; M. Despot, *Stambena situacija u Zagrebu traži radikalna rješenja*, 69, 1957; E. Duić i F. Lion, *Projekt kao faktor za jeftinije građenje*, 69, 1957; B. Tučkorić, *Prijedlog za ubrzanje i pojeftinjenje stambene izgradnje u Zagrebu*, 69, 1957. i 70, 1958; *O politici stambene izgradnje*, 70, 1958; R. Mišević, *Novi pogledi u rješavanju stambene problematike*, 72, 1958; *Smjernice stambene izgradnje*, 75, 76, 77, 1958; I. Gogolja, *Prilog racionalizaciji stambene izgradnje*, 78, 1958; *Stambena problematika*, 79, 1958; M. Peterčić, *Ekonomična izgradnja stanova*, 93, 1959; Z. Petrinović, *Stambena izgradnja 1960, 94, 1960; itd...; - u "Arhitekturi":*

1. Paspartu / Passepartout

Usprkos pomanjkanju potpunoga - iscrpnog i objektivnog prikaza poslijeratne (1945) stambene arhitekture, danas, s odmakom od nekoliko desetljeća, možemo zaokružiti sliku jednog razdoblja, u cjelini sagledati njegove idejne i generacijske valove.

Zagrebačka situacija posve je *karakterističan presjek*. Od prvih poratnih zgrada iz *frontovskog vremena*, interpoliranih pretežno na ograničenom broju praznih gradilišta u naslijeđenom gradskom tkivu, preko prvih većih stambenih sklopova na Poljanama (Gomboš i sur.), prvih velikih reprezentativnih i ambicioznih projekata uz današnju Ulicu grada Vukovara – do sudbonosnog prelaska preko Save, četverokatnih i peterokatnih grozdova naselja na jugoistočnim, jugozapadnim i zapadnim rubovima grada, te konačno – isprva rijetkih, a kasnije sve brojnijih stambenih tornjeva koji su promijenili i lice i nebo grada...¹

Istraživači i poznavatelji hrvatske arhitekture XX. st. skloni su adekvatno kronološki diferencirati razdoblja nakon 1945. g. (Šegvić, Kolacio, Odak, Premerl). Iako nijedna od tih podjela ne izdvaja sredinu šezdesetih godina kao nekakav izraziti međaš, tih su se godina zbrojili dvadesetogodišnji rezultati raznolike kvalitete i uspjeha. Svjetska je arhitektura istih godina obilježena pojavom jakih pokreta (Team X, Johnson – inauguracija postmoderne, Venturi - *Complexity and...*), *rušenjem "bogova"* (Šegvić, novim kodifikacijama, novim vrijednosnim mjerilima. Spomenuti vremenski raspon (1945–1965) "labav" je paspartu temi koja slijedi...

U čitanju arhitekture i njezinu razumijevanju sve društvene perturbacije – političke, kulturne, gospodarske – i njihove razine: povijesno-političke (Titovo suprotstavljanje Staljinu 1948), općumjetničke (Krlježin ljubljanski referat 1952), stručno-teorijske (Maksimovićev napad na Mohorovičića 1947) bitne su koordinate prostora i vremena.

Kroz sve društvene napore poslijeratna je stambena izgradnja ponajprije bila usmjerena na žurno ublažavanje zaoštrene stambene krize i gorućih stambenih problema.² Unapređivanje tehnike i tehnologije građenja, ubrzanje, racionalizacija, industrijalizacija, tipizacija, pojeftinjenje i sporo podizanje kvalitete stanogradnje stalna su i najbitnija obilježja cjelokupne te aktivnosti.

Stvari se nisu uvijek (ili možda neprekidno?) zbivale onako kako su to željeli arhitekti, formirani na suprotnostima socijalnih premisa i visokog standarda modernog pokreta međuratne arhitekture. U razdoblju neposredno nakon 1945. g. prvi se stanovi projektiraju u znaku tih suprotnosti.³ O okolnostima vremena N. Šegvić piše:

"Nametnuli su se brzina i novotarstvo. Tražili su se brojevi, rezultati. Arhitekti su sve više potiskivani u drugi plan. Bilo je to dramatično razdoblje naše arhitekture."⁴

No decenijski talozi arhitektonske misli i prakse nisu se mogli ni dali isprati dogmom ili političkim apriorizmom.⁵

Sublimirajući razmišljanja, zaključak je nepopravljivo ambivalentan. Očita je činjenica da golemi zadatak stambenoga graditeljstva i arhitekture nije davao mnogo cjelovitih i plodnijih rezultata.⁶ Zapravo, kvalitetnija ostvarenja u poslijeratnoj stanogradnji govore isključivo o pojedinačnim

uspjesima i dostignućima.⁷ Nasuprot tome, prolazeći kroz razne faze u kojima je bilo i uspona i padova, stambena arhitektura - arhitektura općenito - postigla je u nekim segmentima iznenađujuće mnogo. Pritisnuta osjetljivim društvenim (socijalnim) i političkim prilikama, hrvatska je arhitektura⁸ ostala utemeljena na svojim tradicionalnim izvorima: graditeljskom umijeću afirmiranom kroz vjekove, visokoj zanatskoj razini postignutoj uoči Prvoga i održanoj između dva svjetska rata, kulturnoj identifikaciji sa srednjoeuropskim krugom, otvorenosti prema svjetskim gibanjima i utjecajima.⁹

U tom smislu - u cjelini gledano - najveća vrijednost poratne stambene arhitekture bio je i ostao duboki stvaralački angažman, koji su u nju prije svih unosili mnogi projektanti. A jedan od njih bio je i Stanko Fabris.

2. S.F. / S.F.

Stanko Fabris iznimna je i osebujna pojava u arhitektonskom panoptikumu druge polovice ovoga stoljeća. Južnjački temperament, nabijen životnom energijom koja buja, pršti, stvara i izaziva nesporazume, Fabris je bio arhitekt za kojega s pravom možemo reći da nikad nije postao dio društvene mašinerije, niti je njegov osobni interes, stvaralački zanos podvrgnut uredskim principima - vremenu usprkos.

Pomalo je znakovito da njegovu opusu nije posvećen nijedan ozbiljniji znanstveni rad, nije izdana monografija projekata, ne postoji ni kritički ili bar sintezni prikaz Fabrisova djela.¹⁰ Za života - kao i mnogi umjetnici - nikad dovoljno cijenjen, uvijek pomalo zaobilažen.

Štura biografska natuknica u *Enciklopediji hrvatske umjetnosti* opisuje ga kao arhitekta koji gradi...

"u skladu s nazorima funkcionalističke arhitekture i internacionalnoga stila u graditeljstvu".¹¹

Doista skroman sud imamo li na umu njegov stvaralački zahvat u konvencionalnu lingvistiku moderne arhitekture: odvažno eksperimentiranje staklom i oblikovnom redukcijom miesovskog tipa, tehnološku avangardnost, smjelost i autentičan stav u povijesnom perimetru (natječajni rad za *kuću Aglič-Mrkonjić na Peristilu i Ferimport*), istančani prostorni osjećaj - više instinktivan nego analitičan (*vinarija u Splitu i stambena zgrada na Bačvicama*), koloristički nerv (*stambeni neboderi u Splitu, stambena zgrada u Zagrebu*) i sklonost boji - vrlo rijetkoj u poslijeratnoj arhitekturi (Rašica,¹² Vitić).

Dar za strukturni dojam plohe (stambene zgrade), smisao za oživljavanje glatkih zidnih ploha (*Institut za tumore* i dr.), odnosi svjetlosti i sjene, punoga i praznoga na njegovim kućama (*Sudska palača u Splitu* i dr.), dinamičnost volumena, te - u nas - neponovljiva racionalno-ekspresivna i funkcionalno-oblikovna sinteza na području industrijskih zgrada¹³ (*vinarije u Vršcu, Grudi, Splitu, Mostaru*) govore o arhitektu velikoga i neospornoga kreativnog potencijala.

Boja i staklo oprečne su konstante Fabrisove arhitekture.

Staklo, otjelovljenje prozirnoga, prisutnije je u projektima javnih zgrada. O sklonosti tom materijalu Fabris kaže:

"Posebno sam volio raditi u staklu. Prvi put sam već 1937. kao student isprojektirao kuću kompletno od stakla sa čeličnom konstrukcijom. Samo što to ovdje nije moglo proći. Staklo kao materijal ušao je u mene 1936. na Pariškoj izložbi, kada sam posjetio jedan paviljon kompletno od stakla. Toliko sam bio fasciniran da se nisam usudio dodirnuti ulazna pokretna vrata. Imao sam osjećaj da će se vrata razbiti. Kada sam vidio stubište sve od debelog stakla, s respektom sam po tome hodao."¹⁴

SL. 1. S. Fabris: Autokarikatura

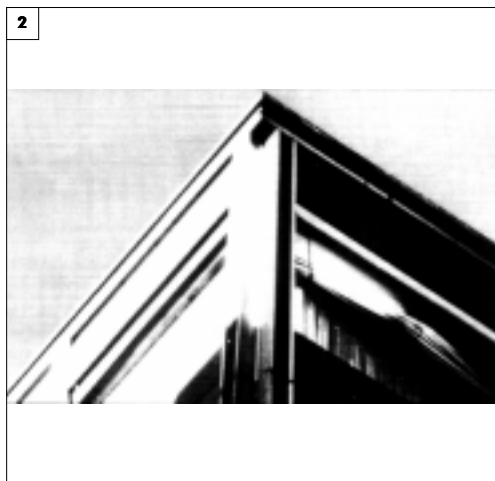
Izvor • Source
"ČiP", 4, 1954: 3.

FG. 1. S. Fabris: Selfcaricature

M. Baylon, *Stambena izgradnja*, 5-6 (32-33), 1950; S. Gomboš, *Problemi projektiranja stanova od oslobođenja do danas*, 5-6(32-33), 1950; I. Bartolić, *Montažna izgradnja stambenih zgrada*, 9-10 (36-37), 1950; *Povodom montažnih kuća*, 10 (36-37), 1950; V. Ribnikar, *Problem stambenih zgrada*, 11-12(38-39), 1950; M. Macura, *Stanovanje*, 11-12(38-39), 1950; B. Bernardi, *O umijeću stanovanja*, 5-8 (44-47), 1951; B. Tušek, *Uz natječaje za stanove u NRH*, 1(52), 1952; V. Antolić, *Stanovanje*, 1(52), 1952; A. Albini, *Arhitekt i stambeni odnosi u XIX i XX vijeku*, 1(52), 1952; B. Teodorović, *Naši najčešći propusti protiv higijene stanovanja*, 1(52), 1952; *Stambena kriza u svijetu* 2(53), 1952; *Zaključci I. jugoslavenskog savjetovanja o stambenoj izgradnji i stanovanju u gradovima*, 1-6 (73-78), 1956; N. Šegvić, *Na temu 51.576 stanova godišnje*, 1-6(73-78), 1956; *Izložba "Stan za naše prilike"*, 1-6 (73-78), 1956; Z. Kolacio, *Stambena izgradnja u Zagrebu*, 1-3 (97-99), 1960; itd.

3 Gomboš, 1950.

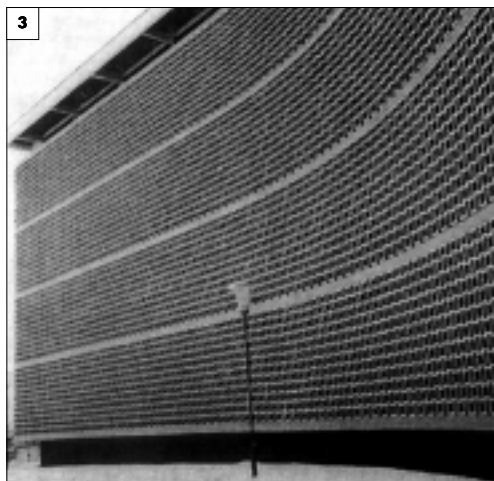
4 Šegvić, 1986:119.

SL. 2. S. Fabris:
Zgrada Ferimporta,
Zagreb, detalj ugla

Izvor • Source
"Život umjetnosti", 50,
1991: 49.

FG. 2. S. Fabris:
Ferimport Building,
Zagreb, corner detail

SL. 3. S. Fabris:
Vinarija u Vršcu

Izvor • Source
"Arhitektura", 5 (56), 1952:20.

FG. 3. S. Fabris:
Wine cellar in Vršac

Boja kao lice punoga izraženija je u stambenoj arhitekturi. Na prirodenu sklonost koloritu ("Boja mi je uvijek bila draga.") nedvojbeno su djelovali utjecaji netom utihnulog neoplasticističkog pokreta u Nizozemskoj. Van Doesburgovom smrću 1931. g. grupa se i formalno ugasila (Mondrian i Van Doesburg razišli su se zapravo već prije, 1925. g.), no utjecaji (prošireni propagandnim putovanjem neumornog Van Doesburga u Pariz 1920. i u glavne gradove Srednje Europe) nastavili su se, ponajprije preko Mondrianovih slika i Rietveldovih projekata. Razumno je pretpostaviti, dakle, da je dašak tog vjetra dopro i do Bruxellesa, gdje je Fabris studirao sredinom tridesetih godina. M. H. Schoenmaekers, filozof i matematičar (koji je utjecao na teoretsku podlogu pokreta, ali ne i na estetsku evoluciju *De Stijla*), autor kovanice *neoplasticizam – nieuwe beelding*, u svojem je djelu *Nova slika svijeta* (1915) pisao:

"Tri osnovne boje u suštini su žuta, plava i crvena. To su jedine postojeće boje..."¹⁵

Fabrisova je paleta bogatija (uz spomenute, zelena, modra, siva, krem, smeđa, bijela), a potez blizak Mondrianovu. On svoje kuće boja uvijek trima bojama, jasno definirajući strukturu zgrade.¹⁶ Boja se ne suprotstavlja volumenu, ona ga čini vitalnim.

O vlastitoj mjeri u arhitekturi Fabris je izjavio:

"Meni je kuća staklo, kamen i drvo. A što bih drugo stavio na kuću?"¹⁷

Nadalje...

"... njegove se građevine odlikuju čitkošću konstrukcije i dobrim izborom materijala primjerenih ambijentu. S uspjehom je u krševiti dalmatinski krajolik uklopio četverorazrednu osnovnu školu u Segetu, postigavši plastičnost kontrastima kamenih, staklenih i obojenih zbukanih ploha te petorazrednu školu u Gradcu, koju karakteriziraju lagane razvedene kamene mase. Po njegovu projektu neko su se vrijeme u Hrvatskoj gradile tipizirane jednorazredne škole s učiteljskim stanom."¹⁸

Od prvih projekata Fabrisova je višestambena arhitektura odskočila individualnošću, plastičnošću i koloritom od tadašnje izgradnje (Podgorica, Niš, Novi Sad), ostalih petnaestak kuća u Splitu, Zagrebu i Rijeci rječito govore o majstoru dobrog stanovanja i zanimljive arhitekture.

Njegove splitske realizacije (poznate zgrade na tadašnjem Trgu oktobarske revolucije i u Beogradskoj ulici - danas Trg M. Pavlinovića i Bregovita ulica) svojom su osebujujom plastičnom artikulacijom

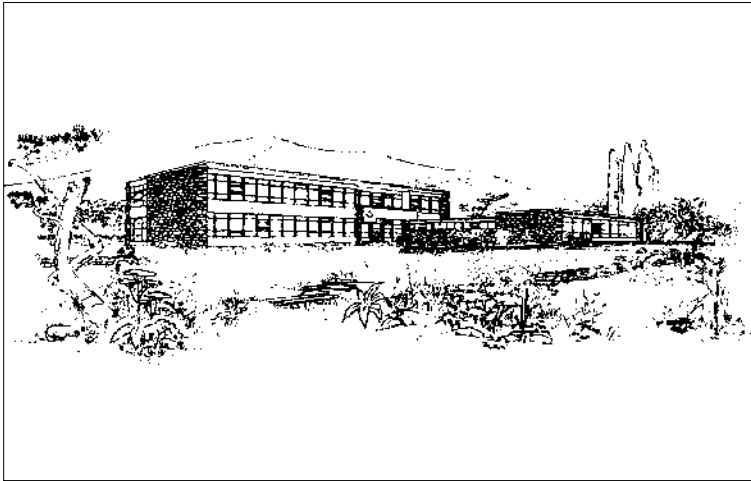
5 Odak, 1989-1991. Uostalom, Kongresom u Topuskom 1945. g. potvrđena je vrijednost "prijeratnog arhitektonskog perioda kao baza novog razvitka..." (Šegvić).

6 Stipetić, 1974.

7 Spomenimo samo korifeje naše arhitekture XX. st. Iblera, Galića, Šegvića, Albinića, Planića, Rošiću, Vitića...

8 Kako bi danas izgledala povijest arhitekture ovog stoljeća da je ruska (poslijeratna) arhitektura apsorbirala, nastavila i razvila dostižuća svoje avangarde dvadesetih godina ili da je češka moderna dosljedno evoluirala? Iako takva usporedba nikad neće biti opravdana zbog bitno različitih političkih okolnosti, spekulacija je dovoljno intrigantna.

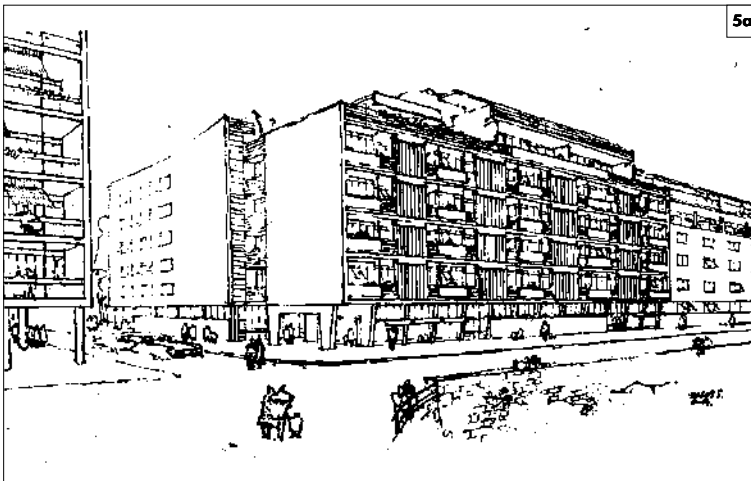
9 Odak, 1989-1991.

ŠL. 4. S. Fabris:
Škola u Segetu, Trogir,
perspektivni crtež

Izvor • Source
"Arhitektura", 5 (56), 1952:20.

FG. 4. S. Fabris:
School in Seget, Trogir,
drawing in perspective

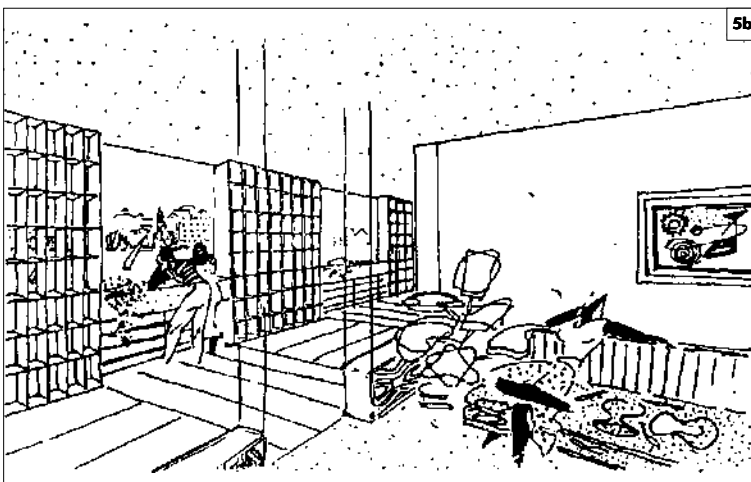
5a

SL. 5.a i b. S. Fabris:
Stambeni blok na
Bačvicama, Split

a) perspektivni crtež,
b) interijer

Izvor • Source
Ostavština S. Fabrisa i
"ČIP", 4, 1954: 3.

FG. 5a & b S. Fabris:
Block of flat in Bačvice,
Split
a) drawing in perspective,
b) interior

5b

10 Dostupna bibliografija o Fabrisu evidentirana je na kraju rada. Arh. Igoru Fabrisu, sinu S. Fabrisa, zahvaljujem na pomoći i razumijevanju, te na ustupljenom materijalu.

11 *** (1995): 264.

12 Rašica, 1960: 35-43.

13 Prvi je projektirao suvremene industrijske vinarije, arhitekturu sukladnu tehnološkom procesu, cijenjenu i u Europi (**1981, *Stanko...*). Njegova suradnja s enologom V. Žankom priziva u sjećanje sličan predratni pristup E. Weissmanna (bolnice - dr. Delić).

14 *** (1996), *Stanko...*

15 Frampton, 1992: 155, 156.

16 U jednom novinskom članku F. Gotovac zamjerio je Fabrisu da je na svojim splitskim neboderima upotrebom boje negirao konstrukciju (*Uvoz kolorita*, SD, 04. 05. 1985. u: Gotovac, 1995: 114).

17 *** (1996), *Stanko...*: 14.

18 *** (1998): 118.

**SL. 6. S. Fabris:
Stambeni blok na
Bačvicama, Split**

Izvor • Source
Ostavština S. Fabrisa

**FG. 6. S. Fabris:
Block of flats in
Bačvice, Split**

pročelja snažno odjeknule u hrvatskim arhitektonskim krugovima.¹⁹ *Stambeni blok na Bačvicama* po svojoj arhitektonskoj opremi, inventaru i stvaralačkoj slobodi znatno se izdiže nad poslijeratnim prosjekom. To je raskošna arhitektura koja se koristi tehnikom i njezinim mogućnostima.

Ali je Fabris arhitekt kojeg uporno prati nerazumijevanje. Svaka nova kuća ujedno je i nova borba za ispravnu i potpunu, pozitivnu recepciju. Ž. Domljan je o tom ansamblu na Bačvicama 1969. godine napisao:

"Radikalan stav u masi i koloritu, koji je zauzeo Fabris, izazvao je kontroverzne reakcije, pa i danas gledamo sa sumnjom ovu odviše tešku građevinu."²⁰

Nasuprot njemu, dvadesetak godina kasnije T. Odak zaključuje:

"Fabris na Trgu oktobarske revolucije u Splitu obzirno i promišljeno postavlja nov arhitektonski element u formirani prostor (1953), dajući mu novu kvalitetu."²¹

Prema N. Šegviću, upitna je i upotreba kolor-plastike na vrlo plastično razvedenim objektima.²²

Veza s brazilskom arhitekturom, koju je usputno prvi odčitao Šegvić na *bloku na Bačvicama*, latentna je Fabrisovu stvaralaštvu. Potenciranje određene bliskosti s arhitekturom, možda L. Coste, A. E. Reidyja ili O. Niemayera, zahtijeva kompleksniji komparativni pristup, a prije svega detaljno i sustavno poznavanje brazilske arhitekture. Iako je to tema za neku drugu raspravu, nije naodmet spomenuti da su se ti "brazilski" utjecaji, nakon kuće na Bačvicama i, djelomično, one u Zagrebu, zapravo preselili na industrijsku arhitekturu (vinarije) – daleko od očiju i zanimanja šire stručne javnosti.

U nekim kasnijim splitskim projektima (*izvedeni natječaj za stambenu zgradu na raskrižju bivše Smodlakine i Partizanske ulice* 1959. i dr.) osobitu pozornost Fabris pridaje geometrijskoj raščlambi pročelnog platna nebodera, na kojima se u susjednim etažama naizmjenično nižu pune zidne plohe i ostakljena polja, tvoreći razigrani mondrianovski raster naglašene polikromije.²³ *Neboder u Smodlakinoj* osobito se isticao jer je lociran uz samu povijesnu jezgru grada, te zbog naglašene žuto-plave polikromije pročelja (Splićani su ga dugo zvali kanarincem). Taj tip zgrade, s prepoznatljivim oblikovnim rješenjem krovne terase, Fabris će u Splitu ponoviti još dva puta: jedanput u *Ulici Domovinskog rata*

19 Tušek, 1996.

20 Domljan, 1969.

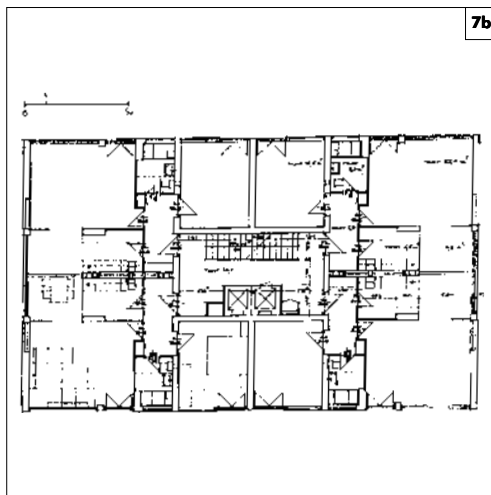
21 Odak, 1989-1991: 5.

22 Šegvić, 1957.

23 Tušek, 1996: 19.

7a

7b

(bivša Ulica žrtava fašizma), te u šest replika na *Glavičinama*.²⁴ Pojava tih prvih stambenih nebodera koje on gradi po tipskom projektu zapravo je neizravna posljedica neobičnog natječaja za tipske višekratnice (1956-1957), te njegovih simboličnih značenja i stvarnih učinaka na splitsku gradogradnju. Potaknut je, tako, cijeli proces masovne izgradnje novih stambenih naselja uniformnoga urbanističkog koncepta, i to na temelju samo nekoliko odabranih tipskih arhitektonskih rješenja (Vojnović, Perković, Fabris, Radić).²⁵

Zagrebačka kuća u Ulici grada Vukovara (1956-1960) pojavila se u vrijeme različitih interpretacija strogoga funkcionalističkog koncepta s vibrantnim plohama i razigranošću. Suprotno afirmaciji arhitektonske linije ...

"... ortodoksnog, spekulativnog smjera, koja se s jedne strane nadovezuje na europski postfunkcionalistički ekspresionizam, a s druge strane nastavlja kultivirani intimizam prijatelne zagrebačke arhitektonske škole"²⁶,

Fabris teži rastvorenosti i življem fasadnom ritmu u kojemu odzvanja raspjevana kantilena mediteranskog podneblja.

"Kad sam počeo crtati i pjevati" - govorio je - "nitko za mene nije postojao. I tako svaku večer do kasno u noć."²⁷

Ne nemoguće je pisati o Fabrisu, a ne spomenuti, bar kratko, vjerojatno najkontroverzniju epizodu hrvatske poslijeratne arhitekture - slučaj *Ferimport (Željpo)*. On je, uz neke druge teme, zanimljiv već i po diskusijama koje su uslijedile, intoniranima u dalekom ehu disonanci znamenite polemike Strajnić - Brajević u splitskom "Novom dobu" tridesetih godina.

Slučaj arhitekta Fabrisa uskovitlao je zagrebačku prašinu, a tekstovi iz tog vremena,²⁸ pa i kasniji²⁹ - do najnovijih,³⁰ pokazuju da se ona do danas nije slegla. Nadajmo se da će nedavna učestala nastojanja za revalorizacijom tog "spomenika kulture racionalizma", potaknuta vremenskim odmakom, ali i vrijednosnim pomakom,³¹ pridonijeti da se i ostala Fabrisova arhitektura ispravno shvati u cijelosti i novom svjetlu. Složimo li se s W. Gropiusom da je kulturni standard rezultat selektivnog procesa traženja bitnoga i tipičnoga, upravo se u traženju bitnoga u hrvatskoj arhitekturi druge polovice XX. st. ne može mimoći ime Stanka Fabrisa.

SL. 7.a i b. S. Fabris: Stambeni tornjevi na Glavičinama, Split

a) fotografija neposredno nakon izgradnje, b) tlocrt karakterističnog kata

Izvor • Source
Ostavština S. Fabrisa

FG. 7a & b. S. Fabris: Tower blocks in Glavičina, Split
a) photograph just after construction, b) ground plan of characteristic floor

24 *Ibidem*.

25 *Ibidem*.

26 Domljan, 1969: 20.

27 *** (1996), *Stanko...:14*.

28 *** (1962), *Oko...:4*;
*** (1962), *Službeni...;*
*** (1976), *Novo...*

29 *** (1983), *Nakon...*

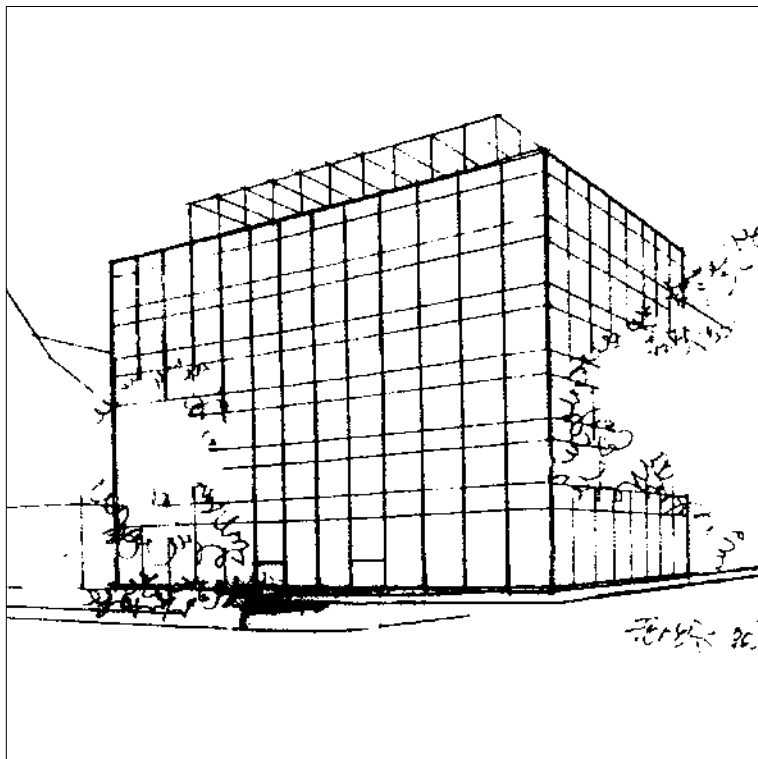
30 "Večernji list", 9. studenog 1995 - *Najbolje rješenje - rušenje* i dr. (v. lit.).

31 Jurić, 1990; Jurić, 1991; Knežević, 1996; Knežević, 1996:276.

SL. 8. S. Fabris:
Zgrada Ferimporta,
Zagreb, skica prvotne
zamisli

Izvor • Source
Knežević, 1996: 276.

FG. 8. S. Fabris:
Ferimport Building,
Zagreb, sketch of
original design

Stanko Fabris (Split, 7. ožujka 1909), "sin stare splitske pomorske obitelji", u rodnom je gradu završio Srednju tehničku školu. Arhitekturu je diplomirao na *École National Supérieure d'Architecture des Arts et Decorative* u Bruxellesu 1939. g. Nakon studija vraća se u Split i radi u upravi Primorske banovine kao projektant. Od 1942. g. živi i djeluje u Zagrebu u građevnom poduzeću Z. Franjetića, odakle tijekom rata odlazi u partizane. Godine 1945-1947. referent je arhitektonskog odsjeka NOO-a u Bjelovaru. Od 1947. ponovno je u Zagrebu, u Projektnom zavodu Hrvatske, a od 1954. do umirovljenja 1980. vodi APB Zagreb. Umro je u Zagrebu 30. prosinca 1997. godine.³²

Nagrade: "Viktor Kovačić" (1967), Nagrada grada Zagreba (1972), "Vladimir Nazor" (1981. za životno djelo), "Viktor Kovačić" (1995. za životno djelo).

³² Biografija S. Fabrisa prema *** (1998), *Hrvatski ...*: 118,119.

TABL. I. Katalog radova
arh. Stanka Fabrisa
(1909-1997)*

Sastavio • Made by
Dubravko Bačić

TABLE. I. Catalogue of
works by architect
Stanko Fabris

* Pregled stvaralaštva arh. S. Fabrisa sastavljen je prema izvorima za biografiju i podacima iz ostavštine S. Fabrisa. Autor upozorava da je popis prvi pokušaj sistematizacije i ne pretendira da bude konačan.

obiteljska kuća	Sutivan na Braču	1940/41.	Stambene zgrade
obiteljska kuća Dekleva	Split	1941.	
obiteljska kuća Mamazio	Split	1941.	
stambena zgrada	Split, Dražanac	1950.	
tri stambene zgrade	Šibenik	1951/54.	
stambena zgrada	Split, Trg M. Pavlinovića	1953/57.	
stambena zgrada	Split, Bregovita ul.	1954/57.	
stambena zgrada	Zagreb, Ul. grada Vukovara	1956/60.	
stambeni blok (tri zgrade)	Niš (SRJ)	1958.	
stambeni toranj s aneksom	Split, Držićeva ul. / Višeslavova ul.	1959/62.	
stambeni tornjevi (šest identičnih)	Split, Glavičine	1960.	
stambeni toranj s aneksom	Split, Ul. Domovinskog rata	1960.	
dva stambena tornja s aneksom	Podgorica (SRJ), Balsićeva ul.	1962.	
stambena zgrada	Split, Crnomorska ul.	?	
stambena zgrada	Split, Zrinsko-frankopanska ul.	?	
stambena zgrada	Split, Njegoševa ul.	?	
stambena zgrada	Zagreb, Božidarevićeva ul. / Čikoševa ul.	1959	
stambena zgrada	Rijeka, Zvonimirova ul.	1960.	
stambena zgrada	Zadar	?	
stambena zgrada	Novi Sad (SRJ)	?	
HPT - Črnomerec	Zagreb, Prilaz baruna Filipovića	1955/62.	Javne zgrade
Općina Črnomerec - prenamijena u Institut za tumore	Zagreb, Ilica	1958/67.	
Zgrada MUP-a	Zagreb, Petrinjska ul.	1959.	
Poslovna zgrada Ferimport	Zagreb, Trg maršala Tita	1957/62.	
Sudska palača	Split, Gundulićeva ul.	1961/63.	
Brodarski institut	Zagreb	?	
Administrativna zgrada	Beograd (SRJ)	?	
Osnovna škola	Buzet	1947.	Školske zgrade
jednorazredna tipska škola	više lokacija (Pazin, ?)	1952.	
Osnovna škola	Seget, Trogir	1958.	
Osnovna škola	Gradac, Drniš	1959.	
Srednja ekonomska škola	Daruvar	1959.	
Osnovna škola	Drniš	1962.	
Srednja ekonomska škola	Drniš	1962.	
Srednja ekonomska škola	Glina	1963.	
Srednja ekonomska škola	Slunj	?	
Vinarija	Drniš	1955.	Industrijske zgrade
Vinarija	Mostar (BiH)	1956/57.	
Vinarija	Gruđa, Dubrovnik	1956/58.	
Vinarija	Zadar	1956/60.	
Vinarija (suautor D. Vesanović)	Split	1958/60.	
Vinarija	Vis	1959.	
Vinarija	Metković	1960.	
Vinarija	Vršac (SRJ)	1963/69.	
Vinarija	Negotin (SRJ)	1964.	
Vinarija Plava laguna	Poreč	1979.	
Vinarija	Đakovo	1981.	
Vinarija	Đakovica (SRJ)	1981.	
Vinarija	Osiijek	1982.	
Vinarija	Drač, Pelješac	?	
Vinarija	Mljet	?	
Vinarija	Čitluk (BiH)	?	
Vinarija	Bitola (Makedonija)	?	
Vinarija	Suva Reka (SRJ)	?	
Vinarija	Blace, Prokuplje	projekt	
Vinarija	Irig (SRJ)	projekt	
Vinarija	Kuršumlija (SRJ)	projekt	
Vinarija	Kutjevo	projekt	
Vinarija	Leskovac (SRJ)	projekt	
Vinarija	Ljubljana (Slovenija)	projekt	
Vinarija	Šabac (SRJ)	projekt	
Tvornica Jugovinil (s I. Vitić, M. Polletti, N. Vitić i H. Bilinić)	Kaštel Sućurac	1947/50.	
Tvornica AP Badel	Zagreb	1966/69.	
Tvornica BAP Badel	Zagreb	1972/73.	
Tvornica BAP Dalmacijavino	Split	1976.	
Tvornica AP Dalmacijavino	Split	1979.	
Tvornica Vrgorka	Vrgorac	1982.	
Mali stadion (s I. Vitić, N. Vitić i B. Katunarić)	Beograd (SRJ)	1948.	Natječaji
kuća Aglič-Mrkonjić na Peristilu	Split	1955.	
uređenje lukobrana	Split	projekt (?)	

3. Ulica grada Vukovara 52 (1954-1960)/

52 Ulica grada Vukovara (1954-60)

3.1. Arhitektonska analiza - diskurs o metodi/

Architectural Analysis - Discourse on Method

Pitanje arhitektonske analize i objektivnog vrednovanja arhitektonskog djela do danas nije zadovoljavajuće riješeno.³³ Vrlo je upitno hoće li ikad i biti - unatoč imanentnoj potrebi ljudske prirode da prikuplja i sistematizira generacijske spoznaje i dostignuća. Arhitektonsko projektiranje i arhitektonska analiza osnovni su procesi arhitektonske djelatnosti.

"Arhitektonska analiza već izvedenog djela je proces tijekom kojeg se ustanovljuju oni arhitektonski elementi i odnosi među njima koji su bitni za poimanje i vrednovanje djela."³⁴

Razmišljanja na tu temu kreću se, nažalost, pretežno u okvirima rasprava o tlocrtnoj tipologiji, formalnoj i stilskoj analizi itd. Zanimljivo je da se o arhitekturi, pa i o urbanizmu, uglavnom razgovara u smislu oblika, iako našom civilizacijom upravlja politički i tehnološki milje promjene. Tako se arhitektura većinom doživljava kao predmetna (*object related*), a ne kao konceptualna (*concept related*) disciplina (*Wiel Arets*). Izgradnja primjerenoga analitičkog aparata nametnula se i ovdje kao ishodišni problem. Analiza se, dakako, uvijek provodi s nekim ciljem. Ova je započeta sa željom da se preispita kvaliteta i kvantiteta u kojoj Fabrisova kuća rješava čovjekove fiziološke i psihološke potrebe i životne zahtjeve, te je dodatno motivirana upoznavanjem s njegovim opusom. Stoga se činilo ispravnim raščlaniti i promotriti Fabrisovu kuću na temelju sustava organiziranoga i klasificiranog iskustva (znanja) o oblikovanju stambenog prostora. Takav instrumentarij preuzet je i modificiran prema radovima uglednih autora - Z. Stržičica (1997), M. Baylona (1966) i G. Kneževića (1986). Njihove knjige, pisane kao udžbenici, posebnost su i u europskim razmjerima.³⁵ Uz navedene, konzultiran je i neobjavljeni rad B. Baletića.³⁶ Moguć je, naravno, i drukčiji pristup analizi (poredbena - srodni svjetski primjeri, ili analiza kuće unutar autorskog opusa itd.). O tome konzekventno ovisi i sinteza, koja, hegelovski rečeno, nikad nije završetak. Vrijeme je jedini agens apsolutiziranja relativnih vrijednosti.

3.2. Arhitekton / Architecton

O Ulici grada Vukovara i njezinoj genezi, urbanizmu i arhitekturi pisano je više puta.³⁷ Makroprostor Fabrisove kuće grandiozni je poslijeratni poligon - poput *weissenhofskog* - domaćih majstora graditelja Zemljaka, Šegvića, Galića, Rašice, Fabrisa, Ostrogovića, Nikšića, Kučana... Ono što se nekada isticalo kao njezina kvaliteta, danas se kritički ocjenjuje.³⁸ Ta doslovno "ulica s dva nedogleda" postala je paradigma raskoraka htijenja i mogućnosti, arhitekture i urbanizma, humanog i socrealističkog mjerila.

Poput većine arhitekata, Fabris nije pisao o svojoj arhitekturi, čak ni onda kad je bio izravno prozivan i napadan. Utoliko je dragocjeniji tekst objavljen u tematskom broju ČiP-a, posvećenog tadašnjoj Ulici proleterskih brigada.³⁹ Riječ je, zapravo, o odgovorima na pitanja koja su projektantima zgrada (Zemljaku, Šegviću, Rašici, Fabrisu, Ilijiću, Ostrogoviću, Nikšiću, Grakaliću, Geršiću, Žerjaviću) postavili priređivači priloga.

33 Od pojave knjige B. Zevija *Saper vedere l'architettura* (engl. izd. *Architecture as Space - How to Look at Architecture*, Da Capo Press, NY) 1957. g. gotovo i nije bilo značajnijeg pomaka.

34 *** (1980), *Tehnička...*

35 Baletić, 1995.

36 *Ibidem*.

37 *** (1958), *Ulica...*; Kolacio, 1960; Gamulin, 1967; Odak, 1989-1991.

38 "Ulica Proleterskih brigada daje eklatantnu sliku sukoba prošlosti i nastojanja sadašnjosti. Ona u svom arhitektonskom oblikovanju nema predvidivo ujednačen izraz, ali u svom urbanističkom zahvatu, ako ništa drugo, a ono sigurno navješta lom s uskogrudnom i malograđanskom urbanističkom prošlošću, te svojim širokim urbanističkim postavom daje bogate mogućnosti arhitektonskog oblikovanja" (***) 1958, *Ulica...*:4)

"U svojim osnovnim urbanističkim karakteristikama - obilježena je - socrealističkom perspektivom s udaljenim nedogledima i snažnom prometnicom, koja i danas, 45 godina poslije, vodi niotkuda nikamo, koja još uvijek predstavlja samu sebe, a ne dio nečega, a istovremeno u svojim arhitektonskim realizacijama sadrži niz sjajnih repere, koji su izrasli na zasadama hrvatske graditeljske tradicije. (...) U Ulici proleterskih brigada razabiremo svu dubinu i težinu, uspješnost i promašenost jedne od europskih revolucija, njezine istine i zablude" (Odak, 1989-1991:3).

39 *** (1958), *Ulica...*

Donosimo taj tekst.

1. Da li je objekt u lokaciji i urbanističkoj plastici bio unaprijed određen - urbanističkim planom?
2. Kolika je sloboda bila dana pri rješavanju objekta?
3. U kojoj je mjeri bio određen i poznat gabarit?
4. Koja je bila osnovna arhitektonska ideja u komponiranju objekta?
5. Vaš sadašnji stav prema objektu s obzirom na sadašnje i buduće stanje magistrale?
6. Vaše mišljenje o metodologiji rada na rješavanju ovog gradskog prostora?

Fabris je odgovorio na sljedeći način.

1. i 3. Lokacija zgrade bila je prejudicirana smjerovima ulica i položajem susjednih postojećih objekata, koji se nalaze u neposrednoj blizini. U pogledu urbanističke plastike predložio je projektant povećanje visine objekta u svrhu harmoničnijeg uklapanja u ambijent ostalih, postojećih objekata (izbjegavajući uniformnost jednakih visina zgrade s pozadinom), kao i jedan manji prizemni volumen u formi aneksa zgrade, koji bi imao zadatak da razbije oštrinu spoja visokih vertikalnih ploha s horizontalom terena i stavi objekt u bolji dodir sa čovjekom.
2. Pri rješavanju objekta dana je puna sloboda tlocrtne i arhitektonske kompozicije s obzirom na sam položaj zgrade, uz uvjet da se poštuju tada važeći normativi raznih kategorija stanova u vezi s ekonomičnošću stambene izgradnje.
4. Osnovna arhitektonska ideja u komponiranju objekta bila je želja za rahlim i relativno laganim djelovanjem ovog, po zadatku velikog volumena. S obzirom da je sjeverna fasada okrenuta prema magistrali, to se kod toga nije moglo poslužiti igrom svjetla i sjene, što ga daju balkoni, nego je izraz ritma konstruktivne jedinice postignut razlikom djelovanja šupljeg i punog (francuski prozor - puni parapet). Izvjesni je pak broj malih ritmičkih jedinica obuhvaćen u jednu veću, a to je jedinica stubišta, koja se opet nekoliko puta ponavlja. Time, kao i drugačijim tretmanom prizemlja, nadgrađa i bočnih fasada nastojalo se ostvariti osnovnu ideju. Kod arhitektonskog oblikovanja prizemlja bila je osnovna misao dopustiti čovjeku da vizuelno kontaktira i komunicira prostorom ispod i oko zgrade

SL. 9. Ulica grada Vukovara, Zagreb

Izvor • Source
"Arhitektura urbanizam",
5, 1960: 1.

FG. 9. Ulica grada Vukovara, Zagreb

- i da kroz jedno sebi bliže mjerilo (možda hvatajući brid prizemnog aneksa) gleda na ambijent oko sebe, u kojem će se pojaviti ili su se već pojavili neki manji volumeni uz ove velike.
5. Za sada je magistrala okružena objektima javne i stambene namjene i u njoj se odvija jedan relativno miran život, dok će kasnije izgradnjom poteza Zrinjevca prema jugu ona dobiti na ritmu života s obzirom na blizinu jednog jačeg javnog centra. Smatram, da ni u tom budućem stanju magistrale nije uz nju deplasiran objekt po namjeni stamben, pogotovu ako on odgovara za takvo mjesto svojim mjerilom kao i gustoćom stanovanja, koju omogućuje. Prizemni bi objekt svojim javnim karakterom dopunjavao vrijednost zgrade u budućoj situaciji.
 6. Metodologija rada na rješavanju ovog gradskog prostora, kao i metodologija uopće, pokazuju jak utjecaj financijsko privrednih problema, koji preko programa i njihovih promjena utječu prilično nepredviđeno i variraju definitivne odluke.

*

U aksijalnoj perspektivi Ulice grada Vukovara Fabrisova se zgrada nalazi na njezinu zapadnom kraju, udaljena od Savske ceste oko 60 m.⁴⁰ Tlocrtnih dimenzija (maks.) 104,0 x 11,6 m, visine "vijenca" 33,2 m smještena je na pravokutnoj parceli veličine 113 x 32 m (3 616 m²). Izduženi paralelopiped postavljen je dužom stranom usporedno s ulicom, smjera istok-zapad.

Katnosti je Po+Pr+Mez+TerI+Ter II (natkrivena), s ukupno 96 stanova (28 1-S, 52 2-S, 16 3-S), poslovnim sadržajima u prizemlju i dijelu mezanina (polukata). Površina karakterističnog kata iznosi 1 026,7 m². Ukupna razvijena bruto površina zgrade je oko 12 000 m². Kuća nema garažu, već dio parcele do ulice služi kao parkiralište.

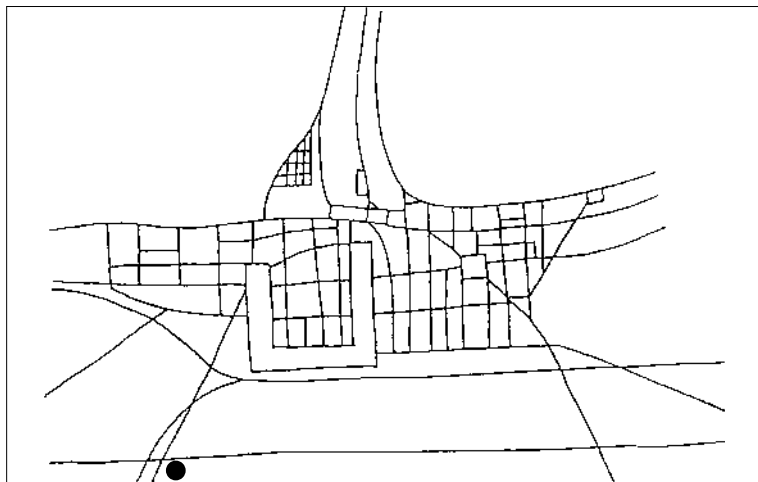
■ 3.2.1. U Vitruvijevu trokutu / On the Vitruvi Triangle

Arhitektura je, *per definitionem*, piše Argan, sve ono što se odnosi na konstrukciju. Počnimo, dakle, s njom. Zgrada je dilatacijama podijeljena na tri konstrukcijske cjeline s pet stubišta (2 x 3 stana na stubište, 3 x 2 stana na stubištu). AB poprečne nosive stijene debljine 25 cm (u prizemlju djelomično stupovi izduženoga pravokutnog presjeka) od petog kata nastavljaju se u opeci (opeka 38 cm koja bi bila potrebna u donjim katovima produžila bi zgradu za 3 m). Izbor takvoga konstrukcijskog sustava (raspon nosivih zidova 3,75 m) omogućio je slobodno oblikovanje izduženog pročelja. Stropna je konstrukcija montažna, sitnorebričasta (svijetla visina stambenih etaža iznosi 260 cm). Stubište je trokrako, s centralno postavljenim dizalom u betonskoj jezgri. U tehničkom opisu predviđena, za to vrijeme vrlo kvalitetna obrada i oprema zgrade dosljedno je provedena (*nota bene* investitor je bila vojna mornarica).

Za arhitekta *moderne* primordijalna je ravnina rješavanja projektnog zadatka horizontalna. Tlocrt je precizan mehanizam koji, *eo ipso*, generira ostale elemente arhitekture.⁴¹ Organizacijski aspekt unutar zgrade načet je prikazom odnosa vertikalnih komunikacija i stanova na karakterističnoj etaži. Stubišta s liftom smještena su uz južno, stražnje pročelje. U stanove se ulazi sa stubišnog podesta. Podrum je ispunjen uobičajenim servisnim prostorima (spremišta za stanove, kotlovnica, i sl). U prizemlju su ulazni stubišni prostori s liftom i poslovni sadržaji, a u polukatu galerije poslovnih prostora te dvosobni stanovi. Karakteristična stambena etaža (1 – 7. kat) sa 12 stanova istaknuta je za 1 m od linije tlocrta prizemlja i polukata obostrano,

⁴⁰ Idejni projekt izrađen je 1956. g. u PB Zagreb, glavni godinu dana nakon foga. Idejni i glavni projekt nalaze se u Državnom arhivu u Zagrebu, GD, sign. br. 2353, izvedbeni sign. br. 2383. Rješenjem komisije za reviziju projekta 1956. g. odobren je idejni projekt uz napomenu da "naroditu pažnju treba posvetiti obradi fasade obzirom na vrlo istaknuti položaj objekta, njegovu visinu i veličinu. Za izvedbu fasade treba primijeniti trajne materijale". Izvedba je započela 1958. g., a završena je 1962 (GP Tempo iz Zagreba). Kuća je građena za vojnu mornaricu, investitor VP 7345-35, Split.

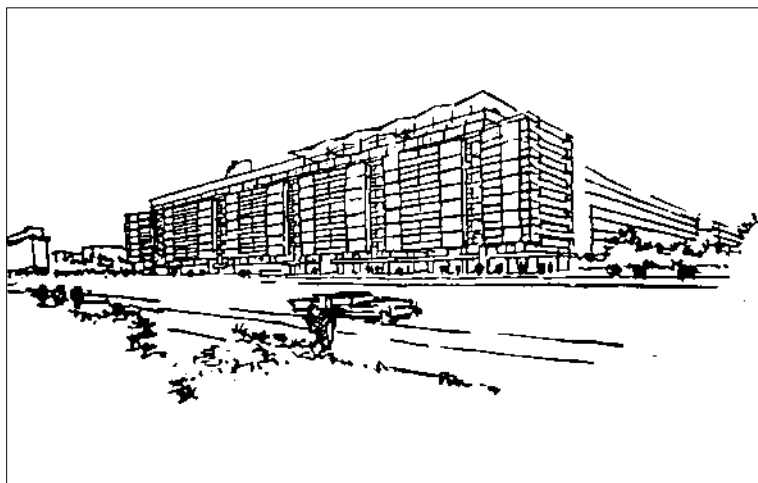
⁴¹ Tvrdnja se odnosi na opći pristup, ne i na pojedinačne iskorake.

SL. 10. S. Fabris:
Višestambena zgrada u
Ulici grada Vukovara 52,
Zagreb, položajna skica

Crtež • Drawing by
D. Bačić

FG. 10. S. Fabris:
Block of flats in 52 Ulica
grada Vukovara, Zagreb,
locational sketch

SL. 11. S. Fabris:
Višestambena zgrada u
Ulici grada Vukovara 52,
Zagreb, perspektivni crtež

Izvor • Source
"ČiP", 80-81, 1958: 4.

FG. 11. S. Fabris:
Block of flats in 52 Ulica
grada Vukovara, Zagreb,
drawing in perspective

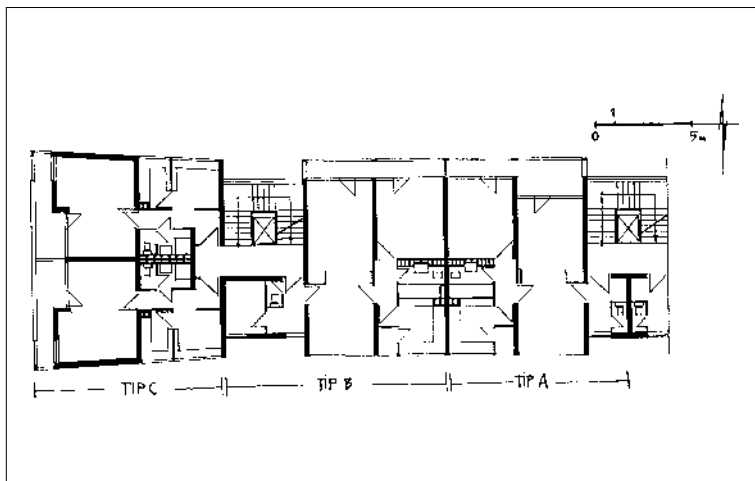
na sjever i jug. Prva terasa također je u cijelosti stambena, a gabaritom se vraća na dimenzije prizemlja i polukata. Na *terasi II.* su strojarne liftova te uređeni - zatvoreni i otvoreni natkriveni - prostori za djecu, solarij, sanitarni čvor i spremišta.

Karakteristična etaža riješena je s tri tipa stanova. Tlocrtne dispozicije stanova tipa A i B međusobno su vrlo slične (razlika je u dodanoj sobi i proširenju lođe), dok stan tipa C sa svojom zrcalno simetričnom inačicom oblikuje ugao kuće. U polukatu i *terasi I.* izgrađen je i četvrti tip stana (D) s podvarijantom dodane sobe na krajevima kuće (D+, istok i zapad). Stanovi tipa A (2-S), B (3-S) i D (2-S) organizirani su na načelu proširene komunikacije (tip D nema lođe i manje je površine uz jednaku dispoziciju). Stan tipa C (1-S) riješen je klasično, s ulaznim hodnikom do svih prostorija. Stan tipa A je najzastupljeniji, pa ćemo ga zato razmotriti kao tipičan. To je dvosobni stan s kuhinjom, proširenom komunikacijom (blagovanje), kupaonicom, lođom, zahodom i ulaznim prostorom s garderobom, neto površine 73,0 m². Za ondašnje, pa i današnje prilike stan je velikih dimenzija. Dvostrano je orijentiran (S-J), s

SL. 12. S. Fabris:
Višestambena zgrada u
Ulici grada Vukovara 52,
Zagreb, tlocrt dijela
karakterističnog kata

Crtež • Drawing by
D. Bačić (prema nacrtima
iz Državnog arhiva u Zagrebu,
sign. br. 2353, v. bilj. 40)

FG. 12. S. Fabris:
Block of flats in 52 Ulica
grada Vukovara, Zagreb,
ground plan of
characteristic floor

uzdužnim provjetravanjem, lođom na južnoj strani, a kombinacijom francuskih prozora i punih parapetnih ploha na sjevernoj. Tlocrt je u odnosu prema osvjetljenju dubok, a prirodno je osvjetljenje potpuno, osim za kupaonicu (prozračuje se mehanički).

Tu Fabris varira model tlocrtne dispozicije kakvim se uspješno koristio u splitskom stambenom bloku na Bačvicama. Proširena komunikacija obuhvaća prostor za blagovanje, a rasklopnom staklenom stijenom odvojena je od dnevnog boravka. Glede čistoće zoniranja funkcionalnih grupa, donekle bi se moglo prigovoriti vezi kuhinje na degažman intimne zone.⁴²

"Kuća na ulici je za narod koji tu prolazi, a kuća unutra je za investitora", jednostavno i nepretenciozno je ustvrdio Fabris.⁴³ I doista je kuća u Ulici grada Vukovara za narod koji tuda prolazi. Volumen zgrade ...

"... serijski je povezan blok od nekoliko identičnih kvadrata sa završnim rizalitim trapeznog tlocrta, tako da obje duže fasade, pod ostrim kutom gledanja, sugeriraju konkavnu zakrivljenost cijelih ploha. Rasporedom punih i prozračnih elemenata u prizemlju i na krovu arhitekt je nastojao da asimetričnim ritmom neutralizira 'tešku' dužinu zgrade."⁴⁴

Konstruktivski elementi logično su i osebujno plastično i likovno naglašeni, a oblikovna artikulacija utemeljena na stambenoj jedinici, grupiranju elemenata, odnosima punoga i praznoga. Danas je boja s kuće poprilično izbljedjela (plavi parapeti). S posebnom pozornošću Fabris projektira prizemlje, krov i bočne fasade. Tako stvara dinamičan okvir izduženom tijelu zgrade. Krov kuće zasigurno je jedan od najljepših u Zagrebu. Iako se svojim osnovnim proporcijama bitno ne razlikuje od ostalih velikih zgrada u ulici, njegova je kuća mnogo odmjerenija u odnosima veličina. To je, uostalom ...

"... izvrsna interpretacija i Corbusiera i mediteranskog autentičnog duha. To dolazi iz osobnosti koja se zove Stanko Fabris".⁴⁵

Fabris je vrstan majstor arhitektonskog detalja. Njegovi detalji nisu samo funkcionalna nužnost, oni su primijenjena estetika, izvedeni s velikom pažnjom (npr. kutija rolete ugrađena u šupljinu sitnorebričaste ploče, tako da roleta izlazi izravno iz stropa) i artistskim nervom (ograda). Briga za kuću briga je za ljude koji će u njoj živjeti, pa Fabris s jednakom pozornošću oblikuje i uređuje dječje igralište na krovu, kao i okoliš zgrade.⁴⁶

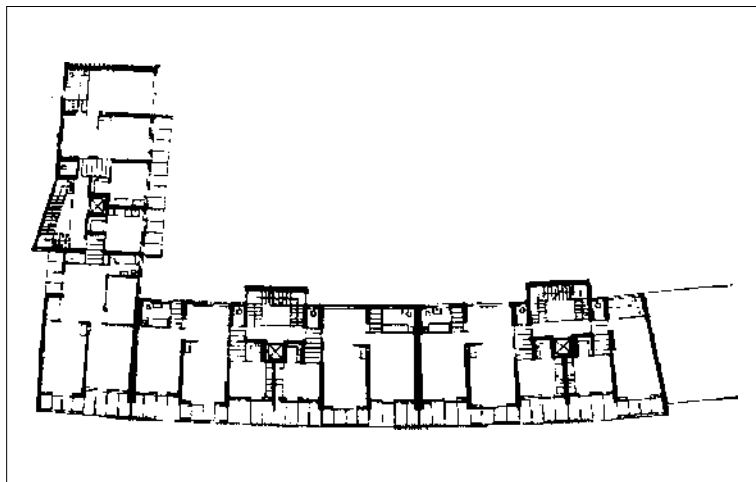
42 Usporediti s kasnije navedenim promjenama u projektu. Fabris je u idejnom rješenju predložio očekivaniju vezu. Ne bi se moglo ustvrditi da je tom izmjenom smanjena kvaliteta stanovanja jer u stanu nema "čistih" funkcija ako su one, po svojoj prirodi, socijalno-integrativne, a takav je pretežni dio stana (Knežević, 1989-1991).

43 *** (1996), *Stanko...*:14.

44 Putar, 1960.

45 *** (1996), *Stanko...*:14.

46 Rješenjem glavnog projekta za uređenje terena oko zgrade nije odobrena "izgradnja bazena s lopočima i kamenjare" (izvor: v. bilješku 40).

SL. 13. S. Fabris:
Stamb. blok na Bačvicama
(Trg M. Pavlinovića), Split,
tlocrt karakterističnog kata

Izvor • Source
"Arhitektura", 6, 1957:25.

FG. 13. S. Fabris:
Block of flats in Bačvice
(Trg M. Pavlinovića), Split,
ground plan of
characteristic floor

SL. 14. S. Fabris:
Višestambena zgrada u
Ulici grada Vukovara 52,
Zagreb, fotografija
neposredno nakon
izgradnje

Izvor • Source
Arhitektonski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu,
Arhiva "Atlasa arhitekture
Hrvatske - XX. vijek"

FG. 14. S. Fabris:
Block of flats in 52 Ulica
grada Vukovara, Zagreb,
photograph just after
construction

Posve je uobičajeno da se arhitektonski projekt, prolazeći različite faze razrade u ciklusu program-projekt-izvedba mijenja, evoluira (namjerom arhitekta i/ili silnicama građevinsko-investicijskog procesa). Navodim samo zanimljivije promjene. Idejni je projekt predlagao varijantna rješenja prizemlja (s mliječnim paviljonom i bez njega) i karakterističnog kata (sve ravne ili sve skošene stijene stambenih vertikala), te predviđao izravnu vezu proširene komunikacije i kuhinje (tip A i B); kuća je u glavnom projektu "narasla" za jednu karakterističnu etažu; idejni je projekt imao nadgrađe od dva odvojena perforirana prizmatična volumena ravnog krova; predloženi je projekt imao alternativno centralno grijanje i mehaničku praonicu i sušionicu rublja (vezano za izgradnju buduće toplane Zagreb II); projektom predviđen i izveden slobodni dio prizemlja naknadno je ispunjen poslovnim sadržajima. Mliječni restoran - prizemni aneks vezan na volumen zgrade, izbačen prema ulici - nije izveden. Nedavno je adaptiran stan na *terasi I*, za što je Fabris dao pristanak, ali nije bio zadovoljan izvedbom.

■ 3.2.2. Stanko Fabris: Arhitektura egzistencije i konstrukcija identiteta / Stanko Fabris: Architecture of Existence and Construction of Identity

U svjetlu dosadašnjih razmišljanja o načinu i mogućnostima analize utječem se, naposljetku, tvrdnji prema kojoj se arhitektura mora ...

"... vrednovati mjerilima specifičnim za sam medij, a to je prostor sam i njegov geometrijski zapis." (L. Modrčin)

Organizacija unutrašnjosti zgrade, njezina konstrukcija, tehnička oprema, rješenje udobnosti i njezin vanjski izgled samo su dio arhitektonskog napora.⁴⁷ Time je kuća definirana kao građevinska pojava. Arhitektura stvara vrijeme. Ona omogućuje egzistenciji da se nastani, razvije i djeluje.

Svijet pripadnosti odijeljen je od svijeta stvarnosti kreativnim činom arhitekta Fabrisa. Bifurkacija je određena arhitektonikom. U Fabrisovoj kući prostornost kulminira u protežnostima svjetlosne prizme enterijera integrirane dnevne sobe i proširene komunikacije stambene jedinice, a plastičnost u tektonici opne i člankovitosti volumena. Nacrtu je imanentna prostornost, a prostornosti plastika.⁴⁸ Cjelina (eksterijer - paralelopiped) generira pojedinačno (enterijer - stan), a pojedinačno je sadržano u cjelini (ne gubeći svoju singularnost). U tom odnosu jasan je Fabrisov stav spram *individualnosti* kolektivnog stanovanja, naglašen prostornom geometrijom: iskorakom stambenih vertikalna iz osnovnog volumena. Sučeljavanjem suprotnosti privatno-javno, pojedinac-zajednica, dom-grad u različitim oblicima i njihovom permutacijom izgrađuju se intenzivni odnosi među prostornim dijelovima (unutar samoga stana, stana prema zgradi, zgrade prema gradu).⁴⁹ Napetosti koje se induciraju na granicama razlikuju višeznačnost arhitekture od banalnosti građevinske pojave. Odmakom od elementarne arhitektonske funkcije, trodimenzionalni perimetar kuće postaje transmitivna membrana, psihološki *layer* i ovojnica koja omogućuje ekstenziju osobnosti (jer je podjednaka potreba za izlaganjem i izoliranjem temeljna čovjekova ambivalencija⁵⁰). Jednom ostvarena potreba postala je izvor i/ili uvjet novih potreba, e da bi njihovo perpetuiranje dovelo do konstrukcije identiteta i jačanja korisnikove osobnosti.

⁴⁷ Stričić, 1997.

⁴⁸ Tada prema Stričiću i nastaje arhitektura (Stričić, 1997).

⁴⁹ Zanimljiv primjer jukstapozicije - vizualna sigurnost zidne plohe, postamenta od bijelog kamena i akcidentnost javnog prolaza u prizemlju - danas, nažalost, više ne postoji.

⁵⁰ Knežević, 1989-1991.

4. P.S. / P.S.

Prostor i vrijeme, arhitekt i njegovo djelo jedinstveni su i neponovljivi, a svaka analiza, ako je ne prati i sinteza, suvišna.

Što stoga još napisati o kući i njezinu stvoritelju? Možda je, naposljetku, najprimjerenije citirati samoga Fabrisa, koji je jednom prilikom jasno i nedvosmisleno izjavio:

"Moj stav izražen je mojim projektom."

Može li arhitekt ponuditi više?

■

Literatura • Bibliography*

Opća literatura / General Bibliography

1. **Baletić, B.** (1995), *Informacijski kodovi mutantnih oblika i njihova uloga u koncipiranju i vrednovanju stana*, doct. diss., Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
2. **Baylon, M.** (1966), *Stambene zgrade* 3, Građevinska knjiga, Beograd
3. **Frampton, K.** (1992), *Moderna arhitektura: Kritička povijest*, Globus, Zagreb
4. **Gamulin, G.** (1967), *Arhitektura u regiji*, DHUH, Zagreb
5. **Gomboš, S.** (1950), *Problemi projektiranja stanova od oslobođenja do danas*, "Arhitektura", IV, 5-6(32-33): 47-54, Zagreb
6. **Knežević, G.** (1986), *Višestambene zgrade* 2, Tehnička knjiga, Zagreb
7. **Knežević, G.** (1989-1991), *Stambena potreba u procijepu vrijednosnih sustava*, "Arhitektura", XLII-XLIV, 1-3 (208-210): 10-12, Zagreb
8. *** (1980), *Tehnička enciklopedija*, 7 (gl. ur. H. Požar), JLZ: ad *Kompozicija i oblikovanje u arhitekturi*, (M. Bošnjak): 200-220, Zagreb
9. **Odak, T.** (1989-1991), *Stanovanje je arhitektura*, "Arhitektura", XLII-XLIV, 1-3 (208-210): 1-5, Zagreb
10. **Rašica, B.** (1960), *Boja - plastična determinanta u arhitekturi*, "Arhitektura", 1-3 (97-99): 35-43, Zagreb
11. **Stipetić, D.** (1974), *Stambena arhitektura ili arhitektura stambene krize*, "Arhitektura", XXVII, 149: 19-22, Zagreb
12. **Stržić, Z.** (1997), *O stanovanju: Arhitektonsko projektiranje* 2 (1. izd. dvodijelno 1952, 1956), UHA, Biblioteka Psefizma, Zagreb
13. **Šegvić, N.** (1986), *Stanje stvari, jedno viđenje 1945-1985.*, "Arhitektura", XXXIX, 196-199: 118-128, Zagreb.

Literatura o Stanku Fabrisu / Bibliography about the architect Stanko Fabris

■ Biografija / Biography

14. *** (1968), *Arhitekti: Stjepan Planić, Alfred Albini, Stanko Fabris, Aleksandar Dragomanović*, "Arhitektura", XXII, 99-100: 64, Zagreb
15. *** (1960), *Arhitekt Stanko Fabris, arhitekt Ninoslav Kučan*, "Čovjek i prostor", VII, 7(98): 3, Zagreb
16. *** (1995), *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, 1, A-Nova (gl. ur. Ž. Domljan), LZ "MK": ad *Fabris, Stanko*, (Z. Kol.): 246, Zagreb
17. *** (1974), *Godišnja nagrada za 1967.: Stanko Fabris, akad. arh.*, "Čovjek i prostor", XXI, 12(261): 23, Zagreb
18. *** (1998), *Hrvatski biografski leksikon*, 4, E-Gm (gl. ur. T. Macan), LZ "MK": ad *Fabris, Stanko*, (Sta. P.): 118, 119, Zagreb
19. *** (1996), *Hrvatski leksikon*, 1, A-K (gl. ur. A. Vujić), Naklada Leksikon: ad *Fabris, Stanko*: 337, Zagreb
20. **Matković, M.** (1997), *Za život dovoljna samo njihova blizina*, "Vjesnik", 27. svibnja 1997, Zagreb
21. *** (1996), *Stanko Fabris: Htio sam da Željpoš bude transparentan stakleni kubus*, "Čovjek i prostor", XLIII, 6-8: 14-18, Zagreb
22. *** (1986), *Stanko Fabris (Split, 7. III. 1909)*, "Arhitektura", XXXIX, 196-199: 203, Zagreb
23. *** (1981), *Stanku Fabrisu Nagrada "Vladimir Nazor" za životno djelo*, "Čovjek i prostor", XXIX, 4-5(337-338): 7, Zagreb
24. **Špirić, E.** (1998), *Stanko Fabris (1909.-1997.)*, "Čovjek i prostor", XLV, 1-2(524-525): 62-63, Zagreb

■ Stambene zgrade / Blocks of Flats

25. **Ban** (1959), *Stambena izgradnja Rijeke*, "Čovjek i prostor", VI, 85: 3 (foto), Zagreb
26. **Domljan, Ž.** (1969), *Poslijeratna arhitektura u Hrvatskoj*, "Život umjetnosti", IV, 10: 3-45, Zagreb
27. **Gotovac, F.** (1995), *Izazov prostora*, DAS, Split.

* Dostupna literatura razvrstana je tematski, a uglavnom obuhvaća napise i prikaze radova iz stručnog i dnevnog tiska, te natuknice enciklopedijskih i leksikografskih izdanja. Oni izvori u kojima se teme isprepleću navedeni su samo jedanput, pridruženi po izboru.

28. **Kolacio, Z.** (1960), *Ulica proleterskih brigada u Zagrebu*, "Arhitektura urbani-zam", 5, Beograd
29. **Muljačić, S.** (1969), *Izgradnja Splita 1944-69*, "Urbs", 8, Split
30. **Odak, T.** (1989-1991), *Pregled stambene arhitekture u Hrvatskoj 1945-91.*, "Arhitektura", XLII-XLIV, 1-3(208-210): 40, 49, Zagreb
31. **Putar, R.** (1960), *Mala likovna kronika: Stanko Fabris...*, "Čovjek i prostor", VII, 97: 8, Zagreb
32. *** (1957), *Stambena zgrada u Splitu, Beogradska ulica*, "Arhitektura", XI, 6: 23-26, Zagreb
33. *** (1954), *Stambena zgrada u Splitu, Projektant arhitekt Stanko Fabris*, "Čovjek i prostor", I, 4: 3, Zagreb
34. *** (1957), *Stambena zgrada u Splitu, Projektant: Ing. arh. Stanko Fabris*, "Čovjek i prostor", IV, 63: 3, Zagreb
35. *** (1956), *Stambena zgrada u Splitu, Trg Oktobarske revolucije*, "Arhitektura", X, 1-6(73-78): 20-23, Zagreb
36. **Šegvić, N.** (1986), *Arhitektura u Hrvatskoj 1945-1985.*, Ad. 13. Stambene zgrade (kataloški broj), "Arhitektura", XXXIX, 196-199: 145, Zagreb
37. **Šegvić, N.** (1957), *Nekoliko asocijacija o najnovijem arhitektonskom razvitku Splita*, "URBS", XI: 38-40, Split
38. **Tušek, D.** (1996), *Arhitektonski natječaji u Splitu 1945-1995.*, DAS, Split
39. *** (1958), *Ulica Proleterskih brigada, Stanko Fabris*, "Čovjek i prostor", V, 80-81: 4, Zagreb

■ Javne zgrade / Public Buildings*

40. **Jurić, Z.** (1990), *Ferimport još jednom*, "Čovjek i prostor", XXXVII, 2: 24-25, Zagreb
41. **Jurić, Z.** (1991), *Slučaj Ferimport*, "Život umjetnosti", 50: 45-54, Zagreb
42. **Knežević, S.** (1996), *Za revalorizaciju jednog spomenika kulture racionalizma*, "Život umjetnosti", XXXI, 58: 20-29, Zagreb
43. **Knežević, S.** (1996), *Zagrebačka zelena potkova*, ŠK: 276, Zagreb
44. **Maroević, I.** (1986), *Sadašnjost baštine*, DPU SRH, Zagreb
45. *** (1983), *Nakon dvadeset godina...* (anketa), "Arhitektura", XXXVI, 184-185: 92-98, Zagreb
46. *** (1976), *Novo u starom*, Kritička retrospektiva, 11. zagrebački salon (katalog izložbe): 55, 74-82 (bibliografija), Zagreb
47. *** (1962), *Oko izgradnje Trga maršala Tita, Zgrada Željpo-h-a*, "Čovjek i prostor", IX, 108-109: 4-5, Zagreb
48. **Prelog, M.** (1962), *Nepotreban poraz, Još jednom o novogradnji "Željpo-h-a"*, "Telegram", III, 91, 19.01.: 3, Zagreb
49. *** (1962), *Službeni epilog problemu izgradnje Trga maršala Tita*, "Čovjek i prostor", IX, 110, Zagreb
50. *** (1952), *Tri osnovne škole*, "Arhitektura", VI, 5(56): 20-25, Zagreb
51. **Turina, V.** (1962), *Turnir urbanista i arhitekata, Uz diskusiju o prostornom problemu Trga maršala Tita u Zagrebu*, "Telegram", III, 96, 23.02.: 3, Zagreb

■ Industrijske zgrade / Industrial Buildings

52. **Bernašek, B.** (1974), *Rad i industrija - proizvodni i poslovni prostor*, "Arhitektura", XXVII, 150: 4,12, Zagreb
53. **Maroević, I.** (1981), *Arhitektura sedamdesetih godina u Hrvatskoj*, "Arhitektura", 176+7: 45-55, Zagreb
54. **M. K.** (1964), *Industrijske prerađivačke vinarije*, "Čovjek i prostor", XI, 130: 5, Zagreb
55. *** (1972), *Objekt za proizvodnju bezalkoholnih pića tvornice "Marijan Badel" u Zagrebu, Stanko Fabris, dipl. inž. arh.*, "Čovjek i prostor", XIX, 235(10): 8, 9, 27, Zagreb
56. *** (1955), *Split, Centralna vinara*, "Arhitektura", IX, 1-2(67-68): 14,15, Zagreb
57. *** (1968), *Vinara u Vršcu, Stanko Fabris*, "Arhitektura", XXII, 99-100: 23-29, Zagreb
58. **Z. K.** (1963), *Industrijsko - prerađivačke vinarije*, "Arhitektura", XVII, 1(115): 28-34, Zagreb

* O zgradi Ferimporta navedeni su recentni tekstovi, a od starijih samo oni relevantnih autora. Iscrpna bibliografija - uključujući i polemičke napise dnevnog tiska iz vremena gradnje - evidentirana je u izvoru pod red. br. 46, *** 1976, Novo...

Summary • Sažetak**Prolegomenon for the Opus of Architect Stanko Fabris**
Block of Flats in 52 Ulica grada Vukovara in Zagreb

The article presents the work of architect Stanko Fabris (1909-1997) in the context of Croatian architecture after 1945. In post-war residential construction in Croatia a lot of effort went into quickly mitigating the housing crisis and solving burning problems of housing. This great building boom did not give many architecturally fruitful results. Nevertheless, although it passed through ups and downs, in some segments residential architecture achieved a surprising level. This was primarily the result of individual efforts, the creative engagement of architects and building skill that took centuries to develop, and a direct continuation of the inter-war period. Stanko Fabris is one such individual, although no serious attention has to date been paid to his work. The article lists his work, and shows the available bibliography about him and his work.

The gift for structural surface impression, a sense for enlivening the smooth wall, harmony of light and shadow, full and empty spaces, all this shows an architect of great creative potential. Fabris's architecture is marked by courageous experimentation with glass, advanced technological solutions, an authentic stand in a historical context, a fine feeling for space, and a sense of colour. Colour and glass are the contrasting constants of his architecture.

Fabris's industrial architecture (wine cellars) is outstanding in rational and expressive, functional and formal synthesis.

The *Ferimport Building* in Zagreb (1957-62) marked his life and work in a special way.

His residential architecture stands out from contemporary construction in individuality, plasticity and colour. His most important residential buildings were made in the 50^s and 60^s in Split.

The free-standing *block of flats in Ulica grada Vukovara* in Zagreb (1956-60) was built at a time when the strict functionalistic concept with vibrant surfaces and their interplay got various interpretations. An analysis of this building confirms that Fabris's work was often challenged and disregarded despite his meaning in Croatian post-war architecture. His basic idea in designing this building was the desire to give this large volume a frothy and relatively light impression. He articulated the residential unit, grouped elements, built up relations between full and empty spaces. Fabris organised the typical residential unit (a two-room flat of 73m² net area) on the principle of extended communication. He plastically and visually articulated structural elements in a logical and specific manner paying special attention to designing the ground floor, roof and side facades. His project is a creative answer to the demands of human living, for which he found harmonious solutions in the architectural and urban space.

Dubravko Bačić

Biografija • Biography

Dubravko Bačić rođen je 1977. g. u Dubrovniku, gdje je završio gimnaziju i srednju glazbenu školu. Student je četvrte godine Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Dubravko Bačić was born in 1977 in Dubrovnik, where he graduated from grammar school and music school. He is 4th year student at the Faculty of Architecture, Zagreb University.

PROSTOR

ISSN 1330-0652
CODEN PORREV
UDK • UDC 71/72
GOD. • VOL. 7(1999)
BR. • NO. 1(17)
STR. • PAG. 1-142
ZAGREB, 1999.
siječanj-lipanj • January-June

D. Bačić: Prolegomena za opus arhitekta Stanka Fabrisa

Pag. 93-112